

УДК 39(=161.2):674.11.02(477.81/.82-17)

Роман РАДОВИЧ

КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДВЕРЕЙ У ЖИТЛАХ ПОЛІЩУКІВ (СПРОБА ДІАХРОННОГО АНАЛІЗУ)

У запропонованій розвідці розглянуті конструктивні особливості дверей у житлах поліщуків. У діахронному розрізі проаналізована специфіка монтування дверних полотен, способи їх навішування. Прослідковані процеси формування дверної коробки, варіанти кріплення її вертикальних та горизонтальних елементів, конструктивні вузли тощо.

Ключові слова: Полісся, житло, двері, одвірки, надпоріжник, поріг.

© Р. РАДОВИЧ, 2017

Проблема походження та початкових етапів формування житлових споруд українців має неабияке значення для з'ясування етнічної історії України. Зазнаючи постійного вдосконалення і збагачення, впродовж віків житлово-будівельна культура зберігала низку реліктових явищ, які у формі пережитків проіснували до кін. ХХ, а почасти й до поч. ХХІ ст. У зв'язку з цим і виникає необхідність глибокого та всебічного вивчення й аналізу її компонентів, причому не тільки головних, а й тих, які на перший погляд видаються мало важливими. Власне до останніх відносяться віконні та дверні отвори, виникнення та розвиток яких еволюційні процеси, пов'язані з удосконаленням їх конструкцій, до сьогодні залишаються однією із маловивчених проблем в українській етнологічній науці. Дверні та віконні отвори перебувають у безпосередньому зв'язку із плановою структурою житла, влаштуванням його внутрішнього простору: крізь двері здійснюється комунікаційний зв'язок із зовнішнім середовищем, між окремими приміщеннями, крізь вікна, в оселю проникає денне світло, у курному житлі ці отвори (дверні і віконні) виконували функцію своєрідних димоволоків тощо. Місцезнаходження і специфіка дверей та вікон пов'язана із низкою чинників, серед яких першочергове значення мають особливості планування, організації інтер'єру, природно-географічні умови, функціональне призначення окремих приміщень тощо.

Особливе місце у з'ясуванні еволюційних процесів, пов'язаних із удосконаленням віконних та дверних отворів (як і багатьох інших компонентів житла), займає Полісся, адже, як зазначав С. Таранушенко, тут «...збереглися свідчення про такі етапи розвитку української архітектури, про які [...] в будівництві лісостепу залишилися ледь помітні сліди, і то лише зрідка», тому «...без належного вивчення поліської хати до проблеми генезису українського будівництва, зокрема житлового, не можна навіть приступати» [27, с. 8].

Проблематика розвитку вікон у домівках поліщуків уже була розглянута в одній із наших публікацій [21], тому в запропонованій розвідці зупинимось на процесах, пов'язаних з еволюцією облаштування дверних отворів. Передовсім відзначимо, що первісно двері у житлових спорудах відігравали подвійну функцію — вхідного і світлового отвору. Хоча, на думку П. Раппопорта, вікна у зрубних житлах східних слов'ян лісової зони були присутні, принаймні, починаючи вже з Х—ХІ ст. [24, с. 134], ще у Дав-

ньоруський час практично єдиним отвором, крізь який проникало денне світло у житлове приміщення, були двері¹.

Кількість дверей перебувала у прямій залежності від планової структури житлової будівлі. Як слушно зазначають дослідники, розташування дверей у житлових спорудах має стійку традицію, випрацювану віковим досвідом, яка виходить із принципу найбільшої доцільності організації житлових і підсобних приміщень і створення найбільш зручного комунікативного зв'язку між ними [26, с. 37]. Зовнішні двері, які вели у сіни, завжди прорубували у лицевій стіні, орієнтованій на південні румби. У давніх спорудах у тильній стіні сіней («на виліт») поліщуки нерідко прорубували ще одні двері («задвірки», «задворки»), які вели у господарський двір, город чи «двірець-пукліт» (Вол.)². Це явище притаманне як для Правобережного (Вол., Рів., Жит., Київ.)³,

Двері на бігуні (с. Карпилівка Рокитнянського р-ну Рівненської обл.)

¹ Дослідники вважають, що перші вікна, як спеціальні світлові отвори у площині стіни, відомі у сіро-хеттській архітектурі, у так званих Біт-хілані, що відносяться до X—VIII ст. до н. е. [31, с. 112].

² У роботі для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати наступні скорочення: Рівненська обл. — Рів., Березнівський р-н — Берез., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Зарічненський р-н — Зар., Рокитнянський — Рок., Сарненський р-н — Сар. Костопільський — Кост.; Волинська обл. — Вол., Любомльський — Любом., Любешівський — Любеш., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш., Шацький — Шац., Ратнівський — Рат, Маневицький — Ман.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар., Радомисльський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іванківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.; Сумська обл. — Сум.; Чернігівська обл. — Чер.

³ Окремі релікти таких споруд збереглися тут до кін. XX ст. (хати: 1913 р. у с. Сновидовичі Рок. Рів.; 1889 р. у с. Гути, кін. XIX ст. у с. Тур, поч. XX ст. та 1873 р. у с. Жиричі, кін. XIX ст. та 1916 р. у с. Велимче, поч. XX ст. у с. Заболоття, кін. XIX ст. у с. Здомишль Рат. Вол.; пер. пол. — сер. та сер. — др. пол. XIX ст. у с. Левковичі, кін. XIX ст. у с. Виступовичі Овр. Жит.; 1873 р. у с. Іванків Мал. Жит., сер. XIX ст. у с. Липники Луг. Жит., кін. XIX ст. у с. Велика Цвіля, сер. XIX ст. у с. Баришів, 1887 р. у с. Неділище, поч. XX ст. у с. Рясне Єм. Жит.; 1879 р. у с. Оране Ів. Київ.; др. пол. XIX ст. у с. Новий Мир Пол. Київ. та ін.).

так і Лівобережного (Чер., Сум.) [20, с. 85—86; 25, с. 153; 29, с. 29] Полісся України. Відомі такі споруди на Поліссі Білорусі (колишні Кобринський, Пружанський повіти [30, с. 176 (рис. 45), 181 (рис. 47)], Брянсько-Жиздринському Поліссі (колишній Суражський повіт [25, с. 152]), а також на Підляшші [22, с. 118; 33, с. 32]. Зовнішні сінешні двері, як і двері комори, завжди відчинялись усередину приміщення, натомість двері житлової камери (як і стежки) — назовні, у бік сіней. Доречно нагадати, що у надвірних коморах-клітках двері теж завжди відчинялись усередину приміщення, а у надвірних стебках — переважно назовні (усередину — дуже рідко). Водночас зауважимо, що в однокамерних житлах давньоруського Берестя двері (які були, властиво, зовнішніми дверима споруди) відкривалися досередини приміщення [17, с. 181].

Двері, що вели із сіней у житлове приміщення, поліщуки завжди прорубували дещо наближено до лицевого фасаду. У більшості випадків одвірок, ближчий до тильної стіни, орієнтували приблизно по поздовжній осі споруди (при наявності поздовжнього сволака цей одвірок розміщували під ним: Київ., Жит.). У спорудах, ширина яких наближалась до шести метрів, його дещо зсували поза поздовжню вісь — до тильної стіни⁴. Таке розміщення дверей

⁴ У новіших житлах більших розмірів ці двері інколи розташовані практично посередині порогової стіни.

Двері на дерев'яних завісах (с. Столінські Смоляри Любомльського р-ну Волинської обл.)

Специфічне кріплення надпорижника до одвірків (с. Озірці Володимирецького р-ну Рівненської обл.)

зумовлювалося традиційним розташуванням печі (в кутку між тильною і пороговою стінами) та її значними розмірами. Як бачимо, народні будівничі за будь-якої ширини житлового приміщення для її облаштування намагались залишити у цьому кутку не менше 2-х м. Зовнішні (сінешні) двері, як правило, децю зміщували у бік житлового приміщення⁵ (особливо це стосується будівництва Волинської обл., хоча таке часто траплялось і в інших районах поліського краю). В останньому випадку дуже часто одвірок встановлювали упритул до стовпа («арцаби» чи «увшули»), за посередництва якого поєднували зруби хати і сіней, а в окремих випадках одвірок виконував функцію цього стовпа (хати: 1870-х рр. у с. Коленці Ів. Київ., кін. XIX ст. у с. Яблунька Пол.

⁵ Хоча нерідко їх розташовували майже посередині сінешньої стіни.

Київ., сер. XIX ст. у с. Діброва Пол. Київ., др. пол. XIX ст. у с. Великі Озера Дуб. Рів., кін. XIX ст. у с. Городище Берез. Рів., кін. XIX ст. у с. Поляна Берез. Рів., кін. XIX ст. у с. Кам'яне Рок. Рів., 1889 р. у с. Гута Рат. Вол., 1873 р. та кін. XIX ст. у с. Жиричі Рат. Вол., кін. XIX ст. у с. Воля Любешівська Любеш. Вол., кін. XIX ст. у с. Карасин Ман. Вол. та ін.) [1, арк. 373, 427, 431, 432; 5, арк. 2-д; 8, арк. 2-д, 5-д]. До речі, цей конструктивний засіб був характерним і для влаштування зовнішнього входу в «пристебник» надвірних дводільних «стебок». Стосовно дверей комори, розміщеної через сіни від хати, то у більшості випадків їх, як і хатні, зміщували у бік лицевого фасаду. Проте у давніших спорудах (пер. пол. — сер. XIX ст.), особливо тих, де спостерігаємо об'єднання сіньми окремих зрубів хати і комори, двері розміщені чітко по поздовжній осі будівлі (хати: пер. пол. — сер. XIX ст. у с. Левковичі Овр., др. пол. XIX ст. у сс. Закусили, Залісся Нар. Жит.) [3, арк. 137, 146, 152]. Слід наголосити, що розташування дверей по осі споруди характерне й для надвірних комор (у той час, коли двері надвірної стебки зазвичай зміщені до однієї зі стін).

Як скрізь в Україні [14, с. 108] та у східних слов'ян загалом [12, с. 125], для житла поліщуків притаманні низькі одностулкові двері («двері», «двер'ї», «двері», «дверра»), які складаються із дверної коробки та навішеного на петлі рухомого полотнища. Стосовно розмірів, то навіть у кінці XIX — на поч. XX ст. дверні отвори у житлах були незначними, на чому неодноразово наголошували дослідники: «Двері з сіней у хату низькі, близько двох аршин [...] входити в хату треба зігнувшись [...]» [29, с. 240]; «Двері настільки низькі, що при вході треба обов'язково нахилитись, щоб не вдарити голову об лутку» [16, с. 83]. Скажімо, висота зовнішніх (сінешніх) та хатніх дверей, обміряних С. Таранушенком на Житомирському Поліссі, переважно становила 1,25—1,35 м (рідше — 1,15—1,2 чи 1,4 м). Щодо ширини, то превалювали дверні отвори завширшки 0,75—0,9 м (рідше зустрічались — 0,65—0,7 м) [27, с. 11]. Дверні отвори аналогічних розмірів обміряні й нами у різних частинах Правобережного Полісся⁶. Проте у спорудах XIX ст. не-

⁶ Скажімо, розміри дверей, що вели із сіней у хату, становили: 1,2 x 0,72 м (хата пер. пол. XIX ст. у с. Запілля

рідко траплялись і двері трохи вищі (переважно 1,45—1,55 м). Щодо ширини, то вона здебільшого коливалась у межах 0,8—0,95 м. Зауважимо, що двері, які вели в різні приміщення, могли мати неоднакові розміри⁷. Як показує археологічний матеріал з древнього Берестя, двері заввишки в два аршини почали формуватися тут лише у XIII—XIV ст.: тільки у культурному шарі цього періоду віднайдені дверні полотна висотою 1,27 та 1,41 м, натомість у ранніх шарах побутували двері заввишки 0,73—0,98 м (80%) та 1,08—1,12 м [17, с. 183—184]. Щодо ширини дверного отвору, то вона коливалась у межах від 0,53 до 1 м (найчастіше від 0,63 до 0,89 м) [17, с. 181].

Луг. Жит.), 1,35 x 0,87 м (хата кін. XIX ст. у с. Новий Мир Пол. Київ.), 1,36 x 0,9 (хата кін. XIX ст. у с. Калянське Ол. Жит.), 1,4 x 0,8 м (хата 1883 р. у с. Рудня Лінецька Чор. Київ.) та ін.

⁷ Наведемо декілька прикладів розмірів дверних отворів у спорудах, де збереглися усі первісні двері: зовнішні (вхідні) двері — 1,5 x 0,86 м, двері у хату — 1,55 x 0,87 м, двері у комору — 1,46 x 0,84 м (хата пер. пол. — сер. XIX ст. у с. Ігнатпіль Овр. Жит.); зовнішні (вхідні) двері — 1,55 x 0,86 м, двері у хату — 1,38 x 0,96 м, двері у комору — 1,32 x 0,83 м (хата кін. XIX ст. у с. Залісся Нар. Жит.); зовнішні (вхідні) двері — 1,27 x 0,9 м, двері у хату — 1,45 x 0,92 м, двері у комору — 1,24 x 0,83 м (хата пер. пол. — сер. XIX ст. у с. Левковичі Овр. Жит.); зовнішні (вхідні) двері — 1,26 x 0,74 м, двері у хату — 1,46 x 0,86 м, двері у комору — 1,28 x 0,83 м (хата др. пол. XIX ст. у с. Закусиля Нар. Жит.); зовнішні (вхідні) двері — 1,46 x 0,79 м, двері у хату — 1,43 x 0,82 м, двері у комору — 1,46 x 0,84 м (хата 1889 р. у с. Млини Овр. Жит.), зовнішні (вхідні) двері — 1,55 x 0,92 м, двері у хату — 1,56 x 0,93 м, двері у комору — 1,36 x 0,83 м (хата 1869 р. у с. Боднарі Овр. Жит.), зовнішні (вхідні) двері — 1,48 x 0,85 м, двері у хату — 1,53 x 0,84 м (хата кін. XIX ст. у с. Максимовичі Пол. Київ.), зовнішні (вхідні) двері — 1,39 x 0,83 м, двері у хату — 1,43 x 0,77 м (хата сер. XIX ст. у с. Діброва Пол. Київ.); зовнішні (вхідні) двері — 1,54 x 0,84 м, двері у хату — 1,43 x 0,87 м, двері у комору — 1,42 x 0,9 м (хата др. пол. XIX ст. у с. Новий Мир Пол. Київ.); зовнішні (вхідні) двері — 1,51 x 0,83 м, двері у хату — 1,46 x 0,84 м, двері у комору — 1,25 x 0,84 м (хата сер. XIX ст. у с. Новий Мир Пол. Київ.); зовнішні (вхідні) двері — 1,55 x 0,93 м, зовнішні (затильні) двері — 1,56 x 0,85 м, двері у хату — 1,38 x 0,92 м, двері у комору — 1,4 x 0,95 м (хата 1887 р. у с. Неділище Єм. Жит.); зовнішні (вхідні) двері — 1,3 x 0,81 м, двері у хату — 1,36 x 0,9 м, двері у комору — 1,25 x 0,81 м (хата кін. XIX ст. у с. Калянське Ол. Жит.).

Ворота на дерев'яному воротилі у клуні (с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл.)

Іншою особливістю влаштування дверей поліського житла, яку теж не залишили поза увагою дослідники, були так звані «високі пороги», які влаштовували при вхідних дверях житлової кімнати: «Двері з дуже високими порогами» [14, с. 83], «Через високий поріг входить до білої хати» [35, с. 10], «До хати ведуть низькі двері, а поріг є дуже високий, так що треба входити згинаючись вдвоє» [34, с. 314], «[...] у тих дверей високий поріг, щоб літом не допускати [домашніх] тварин у хату, а в зимі щоб вони не виходили з неї [...] поліщуки кажуть «влізти у хату» [...] але часто зустрічаються хати без таких високих порогів» [29, с. 240]. При укладанні поперечних підвалин на поздовжні «високий поріг» забезпечувала доволі значна висота першої. Скажімо, у хаті пер. пол. — сер. XIX ст. у с. Ігнатпіль (Овр. Жит.) висота хатнього порога становить 37 см. Натомість коли першими ішли підвалини поперечні, поріг влаштовували у другому (хата пер. пол. XIX ст. у с. Левковичі Овр. Жит.), а в окремих випадках й у третьому поперечному вікні зрубу. «Високий поріг», на думку поліщуків, забезпечував житлове приміщення у холодну пору року від додаткових тепловтрат. Такі двері зазвичай були притаманні для багатших верств селянства; часто про можливих поліщуків говорили: «У них високі пороги». Слід зауважити, що у житлах давньоруського Берестя поріг влаштовували переважно у 3—4-му вікні (лише в одному випадку зафіксовано поріг у вікні другому) [17, с. 180].

Обрамлення дверей поліської хати формувалось із двох вертикальних стояків («одвірки», «одвіри»,

Кріплення одвірків до наддверного вінця (Олевський р-н Житомирської обл.)

«одверкі», «одверки», «двірки», «двірці», «лутки», «лутки дверніє», «осадка», «стояні», «сторчакі», «провушини», «арцаби», «вшули», «вушачкі», «вушакі», «вушакі», «вушнакі», «вушнякі», «ушнякі», «ушачкі», «ушакі», «ушакі»⁸), порога («поріг», «порог», «поруг») та надпоріжника («вершняк», «верхняк», «голівка», «голов'яшка», «ушак», «приголовач», «наголівник», «наголовач», «наголівник», «наголовень», «нашлапа», «пододверник», «переголовач», «приголовок», «суголовка», «шапка», «шлапка», «приголовашка», «зголовень», «оперечечка», «поперечка», «поперочка», «лобан»)». У давніших спорудах надпоріжник, як і одвірки, виготовляли із доволі масивних брусків (пластин)¹⁰, які стикували навскіс (косяком) чи на-

рівно (стикування нерідко могло мати й ступінчатий характер). Надпоріжник у новіших спорудах був значно нижчим — 7—11 см (наприклад, у хаті поч. ХХ ст. зі с. Стара Марківка (Пол. Київ.) при ширині одвірків 20 см його висота становить лише 8 см). Щодо конструкції цих з'єднань, загалом можна виділити два принципово відмінні варіанти: «у шип» та «в ухо». У першому випадку одвірок завершувався прямокутним у перекрої «шипом» («пальчик», «палець», «чип», «чоп», «палець на ушачку»), такої ж висоти, що й надпоріжник, який при монтуванні коробки заводили у прямокутний отвір відповідних розмірів («гніздó»), вибраний в останньому (цей конструктивний варіант завжди використовували при стикуванні одвірків косяком). У другому випадку виступи («уха»; одн. — «ухó») влаштовували по краях надпоріжника, а у верхній частині одвірків вибирали пази («провушини»).

У давніших спорудах надпоріжник міг бути відсутній: у таких випадках одвірки закріплювали безпосередньо у наддверному вінці зрубу («подочепа», «вчепа», «очепа», «правило», «наворотень», «нашлапна плашка», «нащєпа», «ошлапина», «очєп», «ощєпа», «ощєпинка», «перещєпина», «щєпина», «в'яжуча дерев'яка», «ущєпа», «рахункова деревина», «ошлап»). Інколи його означували тими ж лексемами, що й надпоріжник: «нашлапа», «нашлапка», «нашлапа», «нашляпа», «шляпина», «шляпа». Кріплення здійснювали шляхом запускання стояків у неглибоке (4—5 см) гніздо, вибране у наддверному дереві чи «в ухо». У другому випадку одвірок завершувався сохоподібною розвилкою, яка охоплювала наддверне дерево (у місці кріплення останнє децю протісували з обидвох боків).

До підвалини (чи порогової деревини) одвірки кріпили подібними способами: у неглибоке (4—5 см) гніздо, «в ухо» чи за посередництвом «чопа». Зв'язок між стояками дверної коробки і зрубом здійснювали шляхом організації у її боковинах «пазів», а у вінцях — «пальців» («шипів»).

Як відзначає Ю. Якимович, посилаючись на матеріали з древнього Берестя [18, с. 406; 19, с. 20—21], спершу дверні отвори не мали вушаків: полотна п'ятками заходили у гнізда наддверного і піддверного вінця. На його думку вертикальні вушаки (стояки) у поліському будівництві почали використовувати не пізніше ХVІ ст. Учений вважає (що є

⁸ У с. Велика Фосня (Овр. Жит.) наголошують: «Ушаки кажуть тому, що зверху шапка, так як на вуха» [3, арк. 102].

⁹ Як відзначають у с. Зубковичі (Ол. Жит.): «Лобан називали, бо лобом у нього б'єш» [2, арк. 182].

¹⁰ Наприклад: у с. Великий Кобилін (Овр. Жит.) перекрій одвірків — 22 x 14 см, надпоріжника — 19 x 14 см; у с. Залісся (Нар. Жит.) перекрій одвірків — 19 x 16 см, надпоріжника — 15 x 16 см; у с. Ігнатпіль (Овр. Жит.) перекрій одвірків 26 x 14 см, надпоріжника — 19 x 14 см; у с. Діброва (Пол. Київ.) перекрій одвірків — 26 x 11 см, надпоріжника — 19—11 см.

цілковито слухним), що спершу сформувались стояки, а відтак «верхняк» і поріг [32, с. 28]. Проте новіші археологічні матеріали з того ж таки Берестя дають змогу скорегувати твердження дослідника. На основі 35 дверних просвітів, виявлених на цьому об'єкті у житлах XI—XIV ст., П. Лисенко виділяє чотири конструктивні типи влаштування дверних отворів. Найдавніший із них (який взагалі перевалював у житлобудівництві Берестя зазначеного періоду) полягав у тому, що паз для дверей вирубували зсередини стіни приміщення в $\frac{1}{4}$ товщини вінців, а в колодах по краях дверного отвору вибирали вертикальний паз, у який вставляли дощечки, які забезпечували статичність зрубу і водночас для щільнішого закривання дверей [17, с. 181—182]. Проте вже у спорудах XII—XIII ст. по краях дверного отвору інколи присутні вертикальні стояки. П. Лисенко вважає, що у цей час проходив пошук удосконалення конструкції облаштування дверного отвору [17, с. 182]. Знову ж, зауважимо, що кріплення країв дверного (та віконного) просвіту вертикальними планками («іглицями»), встановленими у відповідні пази вінців, при застосуванні периметральної коробки з дощок (не з'єднаної з вінцями через паз) у західних районах Полісся доволі широко практикувалось ще у кін. XIX — пер. пол. XX ст. [23, с. 87].

Полотнище давніших дверей виготовляли з двох-трьох (в окремих випадках лише однієї) колених і гладкопротесаних з обидвох боків доволі товстих дощок. Зокрема двері «в одно полотнище» (з однієї дошки) С. Таранушенко виявив у давній хаті Маври Лозчихи (с. Копище Ол. Жит.) під час експедиції 1931 р. [27, с. 13]. Проте двері такої конструкції навіть у давньоруський час на теренах Полісся були рідкістю. Скажімо, відповідно до археологічних матеріалів з древнього Берестя, де віднайдено більше як 30 дверних полотен, більшість із них складені з двох-трьох елементів, натомість полотна з однієї дошки становлять рідкість [17, с. 183]. Товщина дверного полотна коливалась у межах 4—4,5 см (хоча траплялись й давні дверні полотна завтовшки 3—3,5 см: с. Федорівка Пол. Київ.). При монтажі полотен із кількох частин суміжні дошки з'єднували поміж собою двома-трьома кілками (с. Погулянка Любеш., Здомишль, Заболоття Рат. Вол.) [9, арк. 49; 10, арк. 19, 25—26]. Дощки за-

Кріплення одвірків до наддверного і порогового вінців через розвилку (Олевський р-н Житомирської обл.)

звичай стикували поміж собою нарівно (с. Погулянка Любеш. Вол.), проте траплялись випадки, при яких їх припасовували через клиноподібний паз типу «драчки» (с. Мала Фосня Овр. Жит.) [3, арк. 105]. Водночас вже у спорудах др. пол. XIX ст. зустрічаємо й більш досконалі способи стикування окремих дощок дверей: щоб запобігти задуванню холодного повітря, їх припасовували одна до одної через зуб (сс. Стара Марківка, Зелена Поляна Пол. Київ., Левковичі Овр. Жит.) чи лиштву — «пелюсточку», «бланку» (сс. Левковичі, Великий Кобилин Овр. Жит., Федорівка, Буда Радинська, Стара Марківка, Стопне Пол. Київ.) [1, арк. 316, 318, 320, 325, 331; 3, арк. 25, 27, 100]. В останньому випадку суміжні елементи уздовж полотен з'єднувала (внутрішня) плоска планочка (2—3 x 0,5 см), яка заходила у пази, вибрані посередині їх торців («бланка заходила в пази»: с. Федорівка Пол. Київ.) [1, арк. 316]. Щоб запобігти викривленню, дверне полотно закріплювали двома горизонтальними «шпугами» («штáбами», «іглицями») — брусками, трапецієподібними у перекрої (інколи із додатковим двостороннім зазубнем: с. Стара Марківка Пол. Київ.) [1, арк. 320], які звужувались до зовнішнього краю дверей. Шпуги заганяли у пази такої ж конфігурації, вибрані у дошках. Зазвичай кожную дошку

Навскісне кріплення надпоріжника до одвірка (Олевський р-н Житомирської обл.)

дверного полотна додатково закріплювали до шпуги двома кілками, які завершувались своєрідними «головками» (сс. Здомишль, Заболоття Рат. Вол.). Інколи траплялось, що такими кілками фіксували лише один чи два краї дверних полотен (с. Погулянка Любеш. Вол.) [9, арк. 49]. Зазвичай шпуги розташовували паралельно до верхнього і нижнього країв полотна. Проте в окремих випадках (с. Федорівка Пол. Київ.) вони нахилені одна до одної [1, арк. 316]. Знаково, що паралельне, як і навскісне кріплення шпуг відоме у поліському житлобудівництві вже з давньоруського часу. Зокрема останні були виявлені у дверях споруди XIII ст. у древньому Бересті [15, с. 80 (Рис. 27)].

Хоча в спорудах кін. XIX — поч. XX ст. дверна стулка здебільшого обертається на металевих завісах, у поліських житлах XIX ст. ще до сьогодні зрідка можна натрапити на один із реліктових способів навішування дверних полотен — це так звані «двері на бігуні», тобто двері, стулка яких обертається на своєрідних чопях («бегун», «бегунка», «бегунь», «бегун», «бігун», «воротоб», «воротно», «завлака», «заволока», «воротило», «воротило», «коворот», «крук», «соха», «ходун», «чоп»), що виступають поза нижню і верхню частини полотнища із внутрішнього краю останнього. Бігуни поверта-

ються у гніздах брусків, закріплених із внутрішнього боку до надпоріжника і порога (с. Федорівка Пол. Київ.) [1, арк. 316]. Зчаста при достатній ширині підвалини нижнє гніздо («заводню») видовбували у ній (сс. Красятичі Пол. Київ., Карпилівка, Рудня Карпилівська Берез. Рів.)¹¹. Давню традицію такого конструктивного вирішення підтверджують археологічні матеріали, скажімо, такими були усі віднайдені двері вже згадуваних жител XIII ст. із давнього Берестя («Всі вони [двері] мали на лівому нижньому кінці виступ, який вставлявся у гніздо, при допомозі чого двері вільно відчинялися і зачинялися») [15, с. 79, 80 (Рис. 27); 17, рис. 137]. «Бігуни» зазвичай творили органічну єдність з полотнищем (сс. Рудня Карпилівська Сар. Рів., Федорівка, Красятичі Пол. Київ.), проте інколи (у дверях сіней та господарських приміщень) їх (круглий кілок, який зверху і знизу виступав поза край полотна), закріплювали до нього кілочками (сс. Карпилівка Сар. Рів., Бишляк Волод. Рів., Залав'є Рок. Рів.) [5, арк. 10; 6, арк. 51]. У сінешніх дверях хати др. пол. — кін. XIX ст. зі с. Блажове (Рок. Рів.) застосований ще примітивніший (водночас й більш архаїчний) варіант «бігуна» — кіл із боковим відгалуженням (який поліщуки зазвичай використовували у господарських будівлях: клунях, хлівах тощо) [13, с. 157].

Унікальний за своєю суттю спосіб навішування дверей ми зафіксували у хаті пер. пол. XIX ст. зі с. Столінські Смоляри (Любом. Вол.) [4, арк. 4]. У наведеному випадку товстіші кінці «шпуг», які з'єднують три дошки дверного полотна, завершуються заокругленими виступами із наскрізним отвором. Ці виступи вставляють у розвилки дерев'яних пристосувань (теж із наскрізним отвором), закріплених до одвірка, і фіксують вертикальним кілком завтовшки «в палець». Власне на цьому «пальці» й обертаються двері. Такі двері (їх можна номінувати, як «двері на дерев'яних завісах»), безперечно, є вже досконалішими від описаних конструктивних варіантів (на «бігунах»), проте теж доволі архаїчними. Хоча на Поліссі така конструкція зафіксована лише в одиничному випадку, у минуло-

¹¹ Старожили оповідають, що у господарських спорудах (наприклад коморах) «у цей отвір (заводню) засипали порохом з дерева, щоб скрипіло і щоб було чути, як злодій іде» [7, арк. 3].

му, очевидно, її застосовували на ширшому ареалі. Зокрема, двері дуже подібної конструкції (лише з тією різницею, що розвілка вибрана у випусках країв шпуг) зафіксовані нами на Гуцульщині (хата пер. пол. — сер. XIX ст. у с. Плоска Путильського р-ну Чернівецької обл.). Подібні двері траплялись і на Покутті (с. Джурів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) [11, арк. 35].

Таким чином, для житла поліщуків XIX — поч. XX ст., як і східних слов'ян загалом, притаманні низькі одностулкові двері (з високими порогами), які складаються із дверної коробки та рухомого полотнища, яке поверталось на металевих (інколи дерев'яних) завісах чи бігунах. Як бачимо з викладеного матеріалу, процес формування дверей поліського житла був доволі тривалий і складний. Окремі їх конструктивні особливості (використання як завіс дерев'яних бігунів, кріплення дверних полотен горизонтальними чи наскісними шпугами тощо) сформувались уже в давньоруський період. Приблизно на цей час (XII—XIII ст.) припадають початки формування дверної коробки — влаштування по краях дверного отвору вертикальних стояків, закріплених до порогового і наддверного вінців. Стосовно часу обладнання дверної коробки надпоріжником, то це питання поки що достовірно з'ясувати не вдалося, тут лише можемо відзначити, що зазначений елемент входив у житлобудівництво поліщуків доволі повільно, оскільки навіть у житлах кін. XIX — поч. XX ст. він інколи відсутній.

1. Архів Інституту Народознавства НАН України (далі — Архів ІН НАН України). — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 410 а. — Арк. 247—441.
2. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 442 б. — Арк. 95—240.
3. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 423 б. — Арк. 2—158.
4. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 604 а. — 11 арк.
5. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України (далі — Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Рокитне-2006. — Спр. Рад.-1. — 62 арк. (+ Додатки: 1-д—22-д).
6. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Володимирець-2009. — Спр. Рад.-1. — 54 арк. (+ Додатки: 1-д—21-д).
7. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Ємільче-2011. — Спр. Рад.-1. — 53 арк. (+ Додатки: 1-д—12-д).
8. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Березне-2013. — Спр. Рад.-1. — 48 арк. (+ Додатки: 1-д—10-д).
9. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Любешів-2015. — Спр. Рад.-1. — 63 арк. (+ Додатки: 1-д—14-д).
10. Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові (далі — Архів ЛМНАП). — Ф. Матеріали експедицій. — Спр. ЗВ-86. — 53 арк. (+ Додатки: 1-д—21-д).
11. Архів ЛМНАП. — Ф. Матеріали експедицій. — Спр. ЗВ-16 (додаток до ЗВ-17). — 84 арк.
12. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
13. Верговський С. Дослідження давнього житла Полісся / Сергій Верговський // Архітектурна спадщина Волині: Збірник наукових праць / наук. ред. П.А. Ричкова. — Рівне: ПП ДМ, 2012. — Вип. 3. — 315 с.: іл.
14. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Студії з української етнографії та антропології. — Київ: Мистецтво, 1995. — С. 39—218.
15. Карбушкіна Т.М. Насельніцтва беларускага Пабужжа X—XIII ст. / Т.М. Карбушкіна. — Мінск: Беларуская навука, 1999. — 128 с.: іл.
16. Косичь М.Н. О постройкахъ бѣлорускаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Русухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М.Н. Косичь // Живая старина. — С. Петербургъ: Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
17. Лысенко П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника, 1985. — 399 с.: ил., 4 отд. л. черт.
18. Лысенко П.Ф. Раскопки Древнего Берестья / П.Ф. Лысенко // Археологические открытия 1971 года. — Москва, 1972.
19. Лысенко П.Ф. Раскопки Бярэсця / П.Ф. Лысенко // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Минск, 1971. — № 1. — С. 18—44.
20. Могильченко М. Будівля на Чернігівщині, Глухівського повіту у с. Полошках / М. Могильченко // Матеріали українсько-руської етнології. Видане етнологічної комісії за редакцією Хв. Вовка. — Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1899. — Т. 1. — С. 79—95.
21. Радович Р. Еволюція поліського вікна / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2015. — № 2. — С. 419—434.
22. Радович Р. Народне житло / Роман Радович // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. — Київ: Родовід, 1997. — С. 116—133.
23. Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. — Вип. 47. — С. 68—110. — (Серія історична).
24. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Археология СССР. — Ленинград: Наука

- (Ленинградское отделение), 1975. — 178 с. — (Свод археологических источников. Е1—32).
25. *Русов А.А.* Описаніе Черниговской губерніи / А.А. Русов. — Чернигов : Типографія Губернскаго Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с. : ил.
  26. *Самойлович В.П.* Народное архитектурное творчество (по материалам Украинской ССР) / В.П. Самойлович. — Киев : Будивельник, 1977. — 232 с. : ил.
  27. *Таранушенко С.* Давнє польське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.
  28. *Токарев С.А.* Северо-украинская экспедиция 1945 г. / С.А. Токарев // Институт этнографии. Краткие сообщения. — 1947. — С. 27—35.
  29. *Толмачевъ И.Н.* Юго-Западный край. Статистическое обозрѣныя. Восточное Польсье / И.Н. Толмачевъ. — Киевъ : Типографія Штаба Кіевскаго Военнаго округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
  30. *Харузинъ Ал.* Славянское жилище въ Сѣверо-Западномъ краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с. : ил.
  31. *Циркунов В.Ю.* О происхождении зодчества / Вадим Юлианович Циркунов. — Москва : Стройиздат, 1965. — 213 с.
  32. *Якімовіч Ю.А.* Драўлянае дойдства Беларускага Палесся: XVII—XIX стст. / Ю.А. Якімовіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1978. — 150 с.
  33. *Ярошевич Й.* Русини Більського повіту (Винятки зі статті «Materiały do statystyki i etnografii gubernii grodzieńskiej. Powiat bielski», поміщеної в часописі «Atheпаеum», Вільно, 1848, зошит 6, стор. 168—86 (пер. з пол. Л. С.) / Йосип Ярошевич // Над Бугом і Нарвою. — Belsk Podlaski, 1993. — № 3—4 (7—8). — С. 30—32.
  34. *Jeleńska E.* Wieś Komarówicze w powiecie Mozyrskim / Emma Jeleńska // Wiśła. — 1891. — Т. 5. — S. 290—331, 479—520.
  35. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / Jzef Ignacy Kraszewski. — Gdańsk : Copyright by Tower Press, 2000. — 147 s.

Roman Radovych

CONSTRUCTIONAL PECULIARITIES OF DOORS OF POLISHCHUK'S DWELLINGS (AN ATTEMPT OF DIACHRONIC ANALYSIS)

Constructional peculiarities of doors of polishchuk's dwellings are considered in proposed investigation. The mounting specifics of door cloths, ways to hang them are analyzed in diachronic view. Processes of door box formation, the ways of its vertical and horizontal fastening, constructional knots are traced.

Keywords: Polissia, dwelling, doors, jamb, nadporizhnyk, threshold.

Роман Радович

КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДВЕРЕЙ В ЖИЛИЩАХ ПОЛЕЩУКОВ (ПОПЫТКА ДИАХРОННОГО АНАЛИЗА)

В предложенной работе рассмотрено конструктивные особенности дверей в жилищах полещуков. В диахронном разрезе проанализировано специфику монтажа дверных полотен, способы их навешивания. Особое внимание придлено процессам формирования дверной коробки, вариантам крепления ее вертикальных и горизонтальных элементов, конструктивным узлам и др.

Ключевые слова: Полесье, жилище, дверь, дверные стояки, надпорожник, порог.